

TURFAN KAZILARI: Arkeolojik alan olarak Turfan (eski Türkçede Turpan), kuzey-doğu Türkistan'da, doğu Tiyen-şan dağ sırasının güneye bakan eteklerinden akan derele-
rin 42-43° kuzey, 89-90° doğu çevresinde teşkil ettikleri, deniz seviyesinden aşağıda bulunan vahaya verilen bir addır. Vahanın en doğusunda bugünkü Piçân (42° 30' K, 90° D), en batısında şimdi Toksun adı verilen şehir bulunmaktadır. Vahanın kuzeyinde, eski Türkçede Tamgan (Çince Kin-ling)

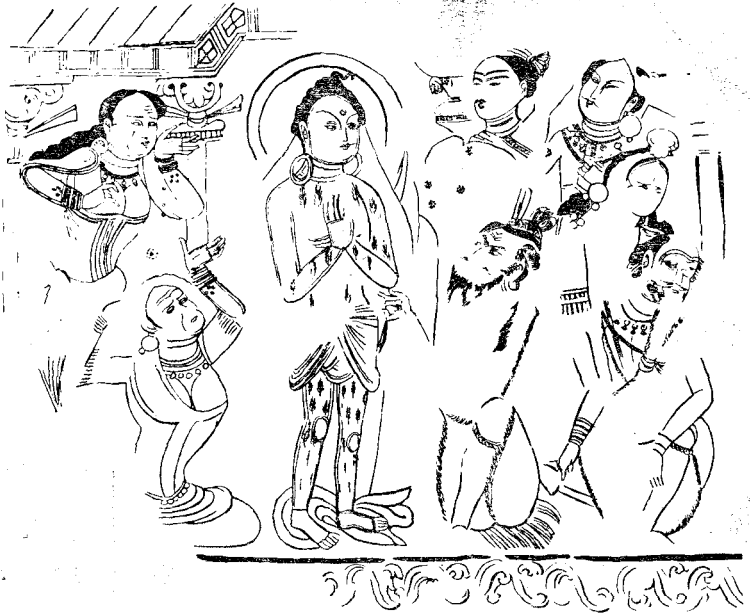
TURFAN: Bezeklik'te deva adı verilen tanrılara ait bir duvar resmi (VIII - IX. yüzyıl)

denen, bugünkü kuzey Kızıltag ve Boğdo Ula sıra dağları yükselir. T. vahasının güney sınırı, doğuda Kumtag ile tuzlu (şor) bir bozkır, batıda Çöltag tepeleridir. Vahanın doğudaki merkezine, eski Türkçede Koço (Çince Kao-ç'ang) deniyordu. Bu şehrin harabeleri şimdi Kara Hoço adını taşımakta ve Yakub Bey'in yaptırdığı kalenin yanında bulunmaktadır. Turfan vahasının batı merkezi, bugünkü Turfan şehrinin batısında, iki dere ortasındaki yar (yamaçlar) üzerinde bulunup eskiden beri Yar adı ile anılan Yargöl şehri idi. Kültür ve sanat tarihi bakımından Turfan vahası, daha geniş bir çevrenin ortasında bulunuyordu. Tarih boyunca bu geniş çevre, Turfan vahası ile tek bir idarî birlik teşkil etmişti. Turfan halkı, sürülerini otlatmak amacı ile veya göçe zorlanarak bu geniş çevre içinde yüzyıllarca göçebe hayatı yaşadı. Böylece, Turfan ve çevresi ortak bir sanat üslubuna sahip oldular. Turfan vahasının çevresi, doğuda Tiyen-şan'ın son zirvesi Karlık-tag ve o civardaki Barköl (göl) ile Kamul (eski Türkçede Kamıl, bugünkü Hami) şehrine kadar uzanıyordu. Kuzeyde, Turfan çevresi, Tiyen-şan sıra dağlarını aşarak Türkçe Beşbalık (Çince Kin-man) denen, bugünkü Cimsa ve Güçen

arasındaki şehre varıyor ve Türkçe Yarış adı verilen, bugünkü Cungarya'ya dayanıyordu. Turfan çevresi, batıda Türkçe Akuyın denilen bugünkü Karaşehir ile onun kuzeyindeki Aktag ve Bagraş gölüne akan Yulduz vadisine değişiyordu. Güneyde ise Turfan çevresi, Kumtag, tuzlu bozkır ve Çöltag çizgisinden öteye, Kuruktag'a ve Lop-nor tuz gölüne varıyordu.

Arkeolojik seviyeler bakımından Turfan ve çevresinde bulunan eserler, birkaç devreye ayrılır.

M. Ö. III. yüzyılda, Turfan ili ve çevresi, yalnız en yakın komşuları ile temasta bulunuyordu. Daha uzak sanat çevrelerinin etkileri, göç eden ve Turfan'dan geçen yahut yerleşen boylar vasıtası ile gelmekte idi. Çin ile Batı Türkistan arasında ticaret yolları M. Ö. II. yüzyılda işleyince, Turfan kervanların geçtiği bir vaha olarak iki uçtan gelen etkiler altında kaldı. M. S. ilk beş yüzyıl içinde, güneyden ilerleyen Burkan (Buddha) dini, Hint ve kuzey Orta Asya kültürünü yaymakta idi. M. Ö. yüzyıllarda, Turfan ve çevresinde ilk önce tek bir devlet, daha sonra iki ve en sonunda sekiz beylik idaresinde yaşayan millete, Çinliler Kü-şi adını vermekte idi. Kü-şi'nin mensup olduğu ırk ve sanat eserleri hakkında bilgi pek azdır. Bazı araştırmacılar, Kü-şi kavminin İran - Hint - Avrupa ırkından bulunması gerektiği düşüncesindedirler. Kü-şi adı, Milattan önce Çin sınırlarında iken, M. Ö. 176 sıralarında, Orta Asya güneyine göç edip büyük bir devlet kuran Kuşan boyunun adına benzetilmektedir. Kuşan boyu ise, kimisine göre İran - Hint - Avrupa soyundan, diğerlerine göre de Türk idi. Başka araştırmacılar, Kü-şi'nin Türk olup Türgiş boylarından Kuşu (veya Koşu) ile ilgili olması ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Fransız Türkoloğu Pelliot, Turfan vahasının batıdaki başşehirinin Türkçe adı Koço'yu da Kuşu veya Koşu'ya bağlamaktadır. Kuşu boyu Turfan'dan daha batıda bilinmekle birlikte, Kü-şi'nin kuzey başşehri Beşbalık ile ilgili idiler. Onlar hakkındaki tarihî kayıtlardan önce, Kuşu boyu Beşbalık civarında yaşamış olabilmirdi. Kü-şi'nin Türk olduğunu sanan diğerleri başka noktalara da dikkati

TURFAN KAZILARI: Hoço'da I tapınığında Gök Türk devri duvar resmi (Bir azizin bir hastayı kurtarmak için işkenceye razı oluşu tasvir edilmiştir)

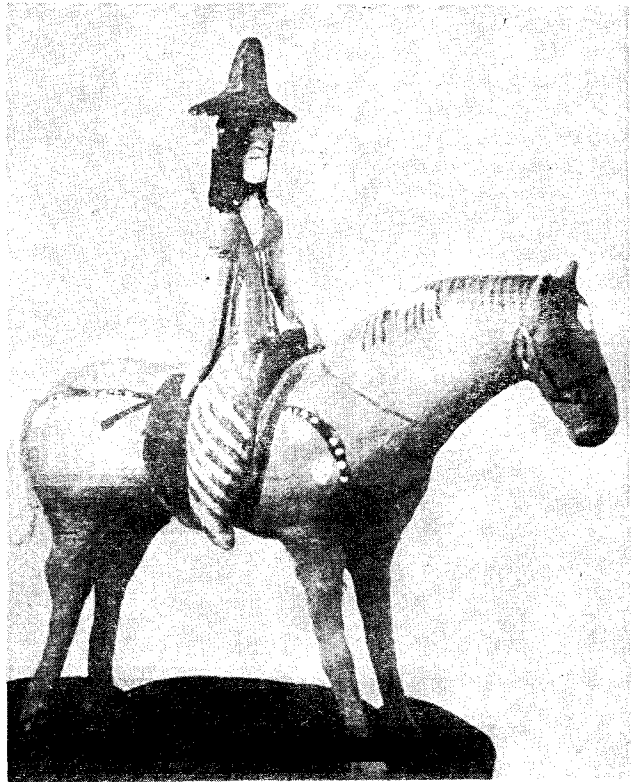

TURFAN KAZILARI : Hoço'da Astâne mezarlığında bir tabut örtüsü

çekmektedir. Koço kuzeyindeki dağ ile Beşbalık'a Çince verilen, altın ile ilgili adlar (Kin-ling, Kin-man) Türklerin asıl vatani Altun yış (Altay)'ın Çince adına benzemektedir. Turfan vadisinin batı başşehrinin adı, Çince, "Yar" sesi çıkartabilen bir harf ile yazılırdı. Kü-şi'nin doğusundaki Barköl'ün Çince adı, muhtemelen Türkçe Barsköl (Pars gölü)'den gelmekte idi. Kültür bakımından da Kü-şi halkının Türklere benzediğine işaret edilmektedir. Kü-şi halkı, o devirde Türk-

ler gibi, erkeklerin de saçının uzun ve örülü olması ve kaftanlarının sola iliklenmesi ile temayüz ediyorlardı (Çinliler kaftanlarını sağa iliklerdi). Yine Türkler gibi, Kü-şi halkı da yayla ile kışlak arasında mevsim göçleri yapıyorlardı. Yazın sürüleri ile Tiyen-şan vadilerinde, Yıldız ırmağı boyunca otlaklara gidiyor, kışın otağlarını surlu bir mahal içine dikeyiyorlardı. İlk devirde şehirler yoktu. Kü-şi hükümdarlarının kuzeydeki başşehri taştan yapılmış bir kale idi. Güneydeki başşehir Yar şehri surlu bir mahal olup ancak hükümdara ait bulunurdu. Turfan vahasının verimli topraklarında, Kü-şi halkı tarım ile uğraşıyordu. Dağlardan demir madeni çıkarıp silâhlar, özellikle ok, yay ve kılıç yapıyorlardı. Barköl' dekilerin M. Ö. VII. yüzyılda yaptıkları, yeşim taşı bile kesebilen kılıcın efsanesi Çin'de ün bulmuştu. Kü-şi halkı, yerleşim merkezlerinde, al renkte ve kara çizgiler ile boyanmış bir cins seramik kullanıyordu. Aynı seramik Kü-şi'nin güneyindeki merkezlerde de, şimdiki Tun-huang'da ve Kumderya vadisinde kullanılıyordu ve bu durum Kü-şi'nin güney ile sıkı temasına işaret ediyordu. Barköl çevresinde, Aratörük'te bulunan, tunçtan dağ keçisi heykelciği bütün Avrasya göçebe âleminde yaygın ve bazen bayrak alemi olarak gözüken bir motif idi.

Turfan vahası ve çevresini, M. Ö. 202 sıralarında, Çince Hiung-nu denen Doğu Hun devleti ilhak etti ve Hunlar Kü-şi halkı ile karıştı. Bazı yerlerde Kü-şi halkı güney-batıya sürülerek, yerlerini Hunlar aldı. Hunların Kü-şi'deki merkezleri Barköl civarında Kamıl (bugünkü Kamul veya Hami) idi. O çevredeki Karlıktağ'a, Hun dilinde "gök" manasına gelen ve Ki-lo-man şeklinde Çinceye geçen bir ad veriliyordu. Kaynaklar, Turfan ilinde de göğe ibadet edildiğini bildirir. Ki-lo-man, Gök Türk devrinde de gök tanrısının makamla-

TURFAN KAZILARI : Hoço'da Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan boyalı tahtadan heykelcik

TURFAN KAZILARI: Yar şehri harabelerinden bir görünüş

rından biri sayılacaktı. M. S. ilk yüzyılda Çinliler de Kü-ş'i yi ilhak teşebbüslerine başlayarak, Çince adı Kao-ç'ang (Türkçe adı : Koço) olan, Turfan vahasının batısındaki surlu şehri inşa ettiler. Çin tarzında mimari, tahta direklerden bir çerçeve içine örülen tuğla yapılar, oymalı tuğlalar ve kiremitler, bu devirde Turfan'da başladı. Eski Çin usulünde, ortası delik ve makas şeklinde sikkeler ile göbekli tunçtan Çin aynaları da Turfan ve çevresi kazılarında bulunmuştur. Gök-yer ve atalar dininin Hunlarda ve Türklerdeki şekline yakın olan ve Çin'de hâkim bulunan Taoizm'in Kü-ş'i ilinde de tapınakları vardı. Belki, Ki-lo-man dağında merkezi bulunan gök ibadeti ile Taoizm arasındaki yakınlık Tao dininin yayılmasına yardımcı oluyordu. M. S. 489'da, Barköl ilinde iki Taoist, iki Buddhist tapınak bulunuyordu. Güney Orta Asya'da devlet kuran Kuşan boyunun Burkan dinine girmesi sonucunda, bu din kuzeye ve doğuya da ilerlemişti.

Hun ve Çin saldırıları ve savaşları sırasında, başka boylar da T. ili ve çevresine göç etmişlerdi. Çin kaynaklarında kırmızı saçlı ve yeşil gözlü kişiler olarak, Wu-sun adı ile bahsedilen kavim de, doğu-ıan batıya göç ederken, Turfan kuzeyinden geçmişti. Türklerden Kırgızlar da, kırmızı saçlı ve yeşil gözlü bir boy olarak Çinlilerce tasvir ediliyordu ve onlar, M. Ö. 58 yıllarında batıdan doğuya göç etmişlerdi. Kı-

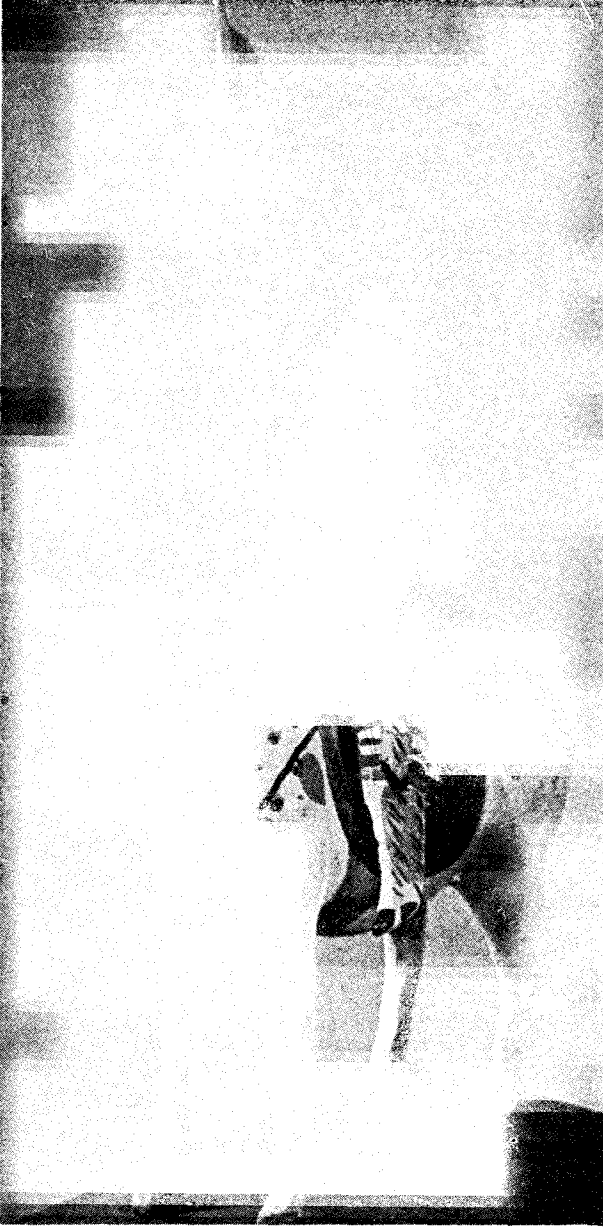

TURFAN KAZILARI: Hoço'da, Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

gızların çoğu kuzeye gitmiş, fakat bazı boylar Turfan iline, Barköl ile Yulduz vadisindeki Aktaş arasına gelmişlerdi ve orada kalacaklardı. Turfan ili ve çevresindeki sarışın insanlar, Wu-sun veya Kırgızların ahfadı sanılır. Çupan (Çince Yüe-pan) adlı Türk boyları da M. Ö. 93 yılında, Çin sınırlarından batıya göç etmiş ve bir kısmı Kırgızlar ile aynı alanda kalmıştı (daha batıya gidenler Türgiş boylarından biri olarak tarihlerde yer alır). Çinlilerin T'ie-lê adını verdiği ve Uygurların da mensup olduğu, çok sayıda Türk boylarının birkaçının, Milât sıralarında Barköl ilinde bulunduğu dair bir kayıt vardır.

Turfan çevresinin güneyinde ve Turfan boylarından birine yahut onlara çok yakın olan Lop-nor boylarına ait bir mezarlık, Milât sıralarında, Turfan'lıların görünüşü ve kıyafetleri hakkında bilgi vermektedir. Turfan vahasının güney-batı çevresindeki çöllerde, eskiden Lop-nor gölüne akan, şimdi kurumuş Kumderya vadisinde, 1934'te İsveçli arkeolog F. Bergman, kuru çöl sayesinde bozulmamış mumyalar buldu. Kumderya, Milât sıralarında, Doğu Türkçesinde toprak denen kavak ve ılgın ağaçlarının bittiği bir çevrede akıyordu ve Turfan vahasından Lop-nor gölüne giden yollardan biri üzerinde idi. Bu mezarlığın benzerleri, daha önce, M. A. Stein tarafından daha güneyde bulunup üç sınıfa ayrılmıştı: Çinlilerin ve Çin kültüründe yerlilerin gömülü olduğu, Çince yazılı vesikalar bulunan mezarlıklar, Hintlilerin ve Hint kültüründe Buddhistlerin Hint yazıları ile temayüz eden gömülme yerleri; yerlilerin mezarlıkları. Kumderya mezarlığı yerli mezarlıklarından idi. Mezarlığın yanında yerleşme merkezi izi bulunmayıp ancak çanak çömlek kalıntıları görüldüğünden, Kumderya toplumunun o vadiyi otlak olarak kullanan yarı göçebeler olduğu anlaşılmıştır. Tograk tahtasından tabutlar çukurlarda değil ve çok az derinlikte, belki de T'ie-lê Türklerinin âdeti üzere açıkta duruyordu.

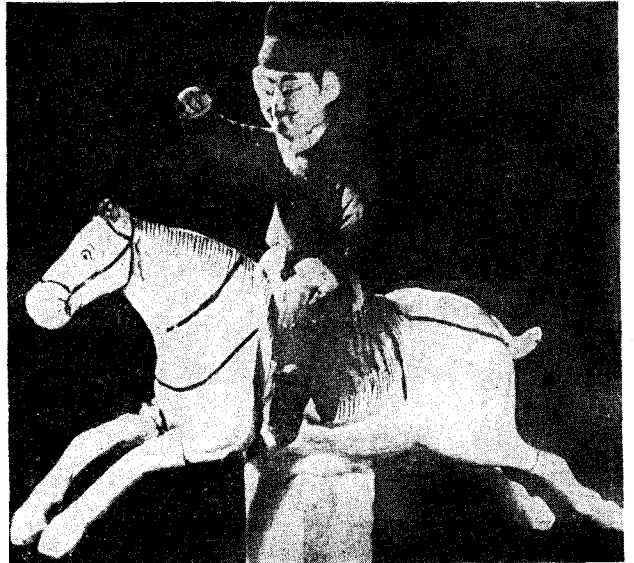
İrk bakımından, Kumderya mezarlarında yatanlar, bugünkü Türkistanlılara benziyordu. Homo Alpinus sınıfına girmeleri muhtemeldir (orta boylu, geniş başlı, kumral ile esmer arası). Aralarında, bugünkü kuzey Avrupalılara benzeyen kırmızı saçlılar ve bugünkü Moğolları andıranlar da vardı, fakat az sayıda idi. Kumderya cesetlerinin kıyafetleri, en eski devirden günümüze kadar İç Asya halkının giydiklerine benziyordu. Yünden veya deriden çakşır ile çarık veya Uygur resimlerinde görülen yandan dikişli çizme (kandınlar çakşır üstüne etek de giyebiliyordu); yünden veya

TURFAN KAZILARI: Hoço'da Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

zenginlerde ipekten yapılan, yanları yırtmaçlı hırkalar ve kaftanlar (bunlar Türklerdeki gibi, sola iliklenmişti); keçeden ve bazen kürklü börkler bulunuyor, T'ie-lê boylarındaki gibi, börklere tüyden sorguçlar takılmıştı. Mezarlara, ceset ile birlikte gömülen eşya, ruh hakkındaki görüşleri aksettiriyordu. Kumderya'da yatanların görünüşleri, gök-yer-atalar ibadetinin Çin ve Türk metinlerinde anlatılan kavramları hatırlatmaktadır. Ruhun, hayat ve ölüm içinde devran halinde olup (Çin'de aynı ailede) tekrar doğacağına inanılıyordu. Tezahür için yeni doğmuş bir vücut arayan ruh, toprak unsurunun soğuk ve karanlık sayılan dünyasından kurtulmağa, yeryüzüne, bitki âlemine, güneşin parladığı ve ateş unsurunun ısıttığı seviyeye çıkmağa çabalıyordu. Ruhun bu çabasında yardımcı olacak biçimde sayılan eşya mezarla konmakta idi. Yeniden doğum ve bahar sembolü bitkilerden, Kumder-

ya mezarlarında, *Ephedra* denen ve ölümsüzlük iksiri sanılan Hint içkisinin (*soma*) yapıldığı çalı yaprakları çok sayıda bulunuyordu. Bazı cesetlerin eline bir ilgin dalı verilmişti. Uçmak semizi kuş tüyleri, sorguçlarda ve gerdanlıklarda belirliyordu. Sorguçlar, uçan ruh semizi su kuşu (ördek) tüyünden idi ve erkeklerde olduğu gibi, kadınlara da takılmıştı. Mezar eşyası ve mimari ile heykel kalıntıları hep ısıtıcı ve hayat verici ateş rengi kızıla boyanmıştı (Çin'de ve Gök Türklerde, örnek olarak Køl Tigin abidesi de böyle idi). Mezara konan ve ölenin yeraltı hayatında kullanacağı düşünülen eşya, oklar, içinde yemek bulunan sepetler ve gerdanlıklar, Çin'de ve Türklerde olduğu gibi, ateş sembolü üçgenler ile süslenmişti (Kumderya'da bunlar da kırmızı idi). Aynı motifler ile süslenmiş, bir sopayı yutan yılan şeklinde eşyanın anlamı anlaşılamamıştır. Çin'de, Türklerde ve görüleceği gibi T. vahasında, mezar eşyasına parlaklık sembolü ve hayat verici semboller olarak güneş, ay ve yıldızlar yanında, felek çarkı da sayılan ve Türkçe Køk luu denen yıldız manzumesinin de çift ejder biçiminde tasviri konmakta idi. Semantik mahiyeti anlaşılamayan yılan resmi ise, M. Ö. VIII. yüzyılda ölen, Tokuz Oğuzlardan Baz Kağan oğlunun mezarında da görülmektedir. Kumderya mezarlarının üstüne, yine Türklerde olduğu gibi, direkler dikilmişti (bunlara kurbanların postu asılırdı). Direklerin bazıları, muntazam sıralarda dizilmiş ve al renge boyanmış olup bir çatıyı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Gök Türkler devri Türk abidelerinde, benzeri çok sütunlu ve çatılı yapılarda, "yağışlık" denen, otağ şeklinde kurban yerleri bulunurdu. Kumderya sütunları altında da öküz kemikleri ve boynuzları yığılmıştır. Türkçe "sin" veya "bediz" denen mezar heykelleri, Gök Türklerde taştan, Batı Oğuzlarında tahtadan yapıldı. Kumderya mezarlarındaki al renge boyanmış, çıplak kadın ve erkek heykelleri tahtadan idi. T'ie-lê, Uygur, Oğuz boylarının gömme usullerine yakınlıkları sebebiyle, Kumderya mezarları belki o boyların atalarından bir kavme ait idi. Daha güneyde, Lop-nor mezarlıklarında olduğu gibi, Kumderya'da da kilim ve düğümlü halı parçaları bulundu. En eski bilinen düğümlü halı, Altay dağlarında, T'ie-lê'lerin ataları, Çinlilerin Ting-ling dediği kavme atfedilen, M. Ö. V - III. yüzyıllardan bir mezarda çıktı

TURFAN KAZILARI: Hoço'da, Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

(Pazırık halısı). Ondan sonra gelen ve M. S. III - V. yüzyıllara ait düğümlü halılar, Lop-nor ve Kumderya mezarlıklarında, cesetler ile birlikte gömülmüştü. T'ie-lê'ler de halı sahibi boylar idi, fakat o çevrede ve devirde, meşhur halı dokuyucuları, Çinlilerin T'u-yü-hun adını verdiği ve belki Türk olan bir boy idi. Gök Türk ve Uygur devirlerinden, Turfan ilinde de düğümlü halılar bulundu. Bunların VI - XIII. yüzyıllara ait olduğu sanılmaktadır (bk. UYGUR SANATI).

Gök Türk ve Uygur devirleri (VI - XIV. yüzyıl): Gök Türklerin kağan (hakan) sülâlesi boyu, M. S. IV - V. yüzyıllarda, Çin sınırlarında, son Hun devleti olan, Çinlilerin Tsü-k'ü adını verdiği kavmin topraklarında yaşıyordu (Kansu ili). Bir diğer Türk boyu olan Tabgaç sülâlesi (M. S. 385 - 556), kuzey Çin'e hâkim olunca, Türkistan'ı da ilhak etmek isteyip yol üstü olan Hun devletini yıktı. Çoğu kılıçtan geçirilen Hun ve Gök Türk beylerinin hayatta kalanları, dağılan boyları toplayıp Gobi çölünü aşarak büyük zorluklarla ilk önce Lop-nor çevresine, sonra Turfan iline 439'da vardılar. Hun beyleri, esasen kendilerine tâbi bulunan Koço ve Yar şehirlerini ele geçirdiler. Çekilen sıkıntıların hatırası, Gök Türklerin türeyiş efsanesinde yüzyıllarca unutulmayacaktır. Türeyiş efsanesine göre, Gök Türk nesillerine hamile bulunan dişi "böri" (kurt), bir göl yönünden uçarak Turfan ilinde bir mağaraya sığınmış ve çocuklarını dünyaya getirmişti. Bu dağın yeri hakkındaki tahminler arasında, Koço'nun kuzeyindeki Tamgan (şimdiki Boğdo Ula) dağ sırası da hatıra gel-

TURFAN KAZILARI: Hoço'da, Gök Türk devrinden
Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük

heykeller
Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, 32.C., Ankara 1983

TURFAN KAZILARI: Beşbalık'ta bulunmuş Gök Türk
devrinden kalma boyalı pişmiş toprak baş

mektedir. Tsü-k'ü sülâlesi ise, Burkan dinine intisap etmiş ve çok dindar idiler. Tabgaç ve Uygur Buddhist sanatının temeli Tsü-k'ü Hun devrinde atılmış ve mukaddes şahsiyetlerin Hun - Tabgaç - Türk görünüşünde temsili geleneği başlamıştı. Koço'da bilinen en eski Burkan dini tapınağının da bir Tsü-k'ü Hun beyi tarafından yaptırıldığı, bulunan kitabeden öğrenilmiştir (Grünwedel'in M harfi ile adlandırdığı mabet). Fakat Koço'da, Kuşan Buddhist sanatı etkileri de bir diğer tapınakta bulunan heykelden anlaşılır (Yunan Mu harfi ile adlandırılan tapınak). Hun - Kuşan - Tabgaç Buddhist sanatının etkilerini aktiren üsluplar, Turfan vahasındaki Burkan dinine ait anıtların ilk safhası sayılmaktadır.

Hunların ve Gök Türklerin Turfan iline hâkimiyeti, Çinlilerin Juan-juan adını verdiği bir göçebeler devletinin hücumu ile 460'ta sona erdi. Bundan sonra, Turfan için mücadele, Juan-juan'lar ve Yulduz vadisi, Aktağ ve Akuy-nı'yı ele geçiren Ak Hunlar ile Tabgaçların himayesi altında, her ikisine karşı gelen T'ie-lê Türkleri arasında cereyan etti. Eskiden beri Barköl ilinde oldukları bilinen T'ie-lê'ler, Turfan kuzeyi ile Karaşehir'e doğru ilerlemiş bulunuyorlardı. V. yüzyıl hakkında bilgi veren Çin kaynaklarına göre, bu sahada dokuz T'ie-lê boyu ve aralarında, Oğuzlar sanılan, Çinlilerin Wu-huan dediği boy bulunuyordu. T'ie-lê'lerin Turfan vahasındaki sınırları, 480 sıralarında, Koço'nun kuzeyindeki "al kayalardan dağların" (bugünkü Kızıltag) 35 km kadar ötesinde idi. T'ie-lê valisi Koço'da makam tutuyor ve T'ie-lê hükümdarının tayin ettiği kimse Koço beyi oluyordu. Çinlilerin Kao-ç'e dediği, büyük tekerlekli kağnıları ile göç eden boylar da T'ie-lê'lere mensup idi. Bunlardan biri, 485 sıralarında, kuzeyden

Turfan'a gelip Koço ile Beşbalık'ı ele geçirdi ve Yarış iline (Cungar ili) de uzanan, iki başlı bir hakanlık kurdu. Kendine "Gök oğlu" diyen hakanın başşehri Beşbalık, kardeşinin Ki Koço idi. Kuzey-doğulu bu T'ie-lê'ler henüz İç Asya göçebe kültürüne mensup idiler. Gök, yer ve atalara taparak at ve koç kurban ediyor, kadın kamların da nağmeler söylediği ayınler icra ediyorlardı. Erkek kamlar kılıçlar üzerine ateş yakıp, kadın kamlar bu kılıçlar ile dans ederek, kötü ruhları kovuyorlardı. Alplar başlarına tüy takıyordu ve T'ie-lê bavağında bir kaplan tasviri vardı. Sanat eseri olarak T'ie-lê'lerin Çin sarayına yolladığı hediyeler arasında, göçebe kültürünün tezahürü, altın ve gümüş levhalar (bunlarda av sahneleri ve mitolojik konular tasvir edilirdi) ve oklar bulunuyordu. Tabgaçlardan karşılık gelen hediyeler, Turfan vahasında Çin sanatını yayıyordu. Hediyeler arasında, hükümdarlara mahsus, Türkçe "sal" denen Çin cilası ile boyalı "kang-ı" (kağıt)lar, ucu kıvrık direklerle asılı şemsiyeler, taht, yatak takımları, ipek kumaşlar bulunuyordu. Tabgaç saraylarındaki T'ie-lê'ler gibi, Turfan vahasında yaşayanlar da artık göçebe kültüründen ayrılıp şehirli olmaktaydılar. Turfan'dan sürüldükten sonra, Altay dağlarına giden, fakat VI. yüzyılın başında, Yıldız vadisinden 300 km kadar kuzeyde olup Turfan beyine kız veren Gök Türk sülalesi, 536 sıralarında, T'ie-lê'leri yenmişti. Fakat T'ie-lê Turfan hakanlığı birkaç yıl daha devam edip Juan-juan'ların hücumlarına karşı koydu. Juan-juan'ları ve Ak Hun'ları 556-567 arasında mağlup eden Gök Türkler bütün İç Asya'ya ve Turfan vahasına da hâkim oldular. Bu devirde, T'ie-lê'lerden başka Basmıl, Çiğil, Çumuk, Karluk, Türgiş gibi pek çok Türk boylarının adları, Turfan ve kuzeyindeki illerde geçmektedir. Turfan T'ie-lê'leri, 605-611 arasında Gök Türklerle karşı isyan ederek Baga adlı beyi, Koço kuzeyindeki Tamgan dağında hakan ilân ettiler. T'ie-lê hakanlığı Akıynı ve daha batıdaki Kuça'yı ilhak etti. Gök Türkler isyanı bastırabildiler ise de, 630 sıralarında, Çin himayesine giren T'ie-lê'ler, bu sefer Çin orduları ile birlikte gelecek, Turfan ve Beşbalık'ı aldılar. Turfan ili bir Çin vilâyeti oldu, fakat idare T'ie-lê beyleri ile Gök Türk sülalesinden Çin taraftarları elinde idi. Çince Tu-pu ve Şe-küe adları ile anılan Gök Türk beyleri Koço ve Beşbalık'ta makam tutmuş ve müstakil olmuşlardı. Tibet istilâları 692 sıralarında başlayınca, Turfan için savaş, Tibet ile Çin arasında devam etti. Karluk Türkleri Tibet'i, bu sırada büyük bir devlet olmağa namzet bulunan T'ie-lê'lerin Uygur boyu ise, Çin'i tutuyordu. Beşbalık bazen Karluk, bazen Basmıl Türklerinin, Koço ise Uygurlar veya Türgişlerin idaresinde idi. Koço'da Türgiş sikkeleri bulundu. Türgişler, Soğd yazısı ile Türkçeyi yazmaktaydılar. Sonunda, VIII. yüzyılda, Uygurlar artık Turfan vahasına sahip olmuş ve âbideler inşa etmeye başlamışlardı (bk. UYGUR SANATI).

M. S. VI-VII. yüzyılların savaş içinde geçmesine rağmen, Turfan vahası gelişmeğe devam etmişti. Vahada, V. yüzyılda ancak sekiz müstahkem yerleşme merkezi bulunurken VI. yüzyılda bunların sayısı 22'ye çıkmıştı. Üzüm ve pamuk ekilen verimli vahada şarap yapılıyor ve Türkçe "böz" (bez) denen pamuklu dokunup ihraç ediliyordu. Sanat tarihi bakımından VI-VII. yüzyıllar, Doğu Türkistan'da, ikinci Buddhist devre veya erken Türk Buddhist sanatı safhası adı ile tanınmaktadır. Bu üslup, Taspar Kağanın Burkan dinine intisap ile bu dini devlet dini payesine çıkarması ve Buddhist âbideler yaptırması ile başlamıştı. Gök Türklerin Buddhist âbideleri, muhtemelen, Gök Türklerin Batı kolunun Doğu

Türkistan'daki merkezi olan Aktağ güneyindeki Buddhist şehirlerde, Akıynı ve onun batısındaki Kuça (Türkçe Küsen) civarında idi. O çevredeki Kum Tura külliyesinde, henüz okunmamış, Gök Türk ve Brahmi yazısıyla Türkçe kitabeler bulunmaktadır. Küsen halkı, o devirde, belki tam Türkleşmemişti. Türklerin Tohrı dediği, bugünkü Avrupa dillerine yakın bir lehçe konuşan sarışın bir kavmin Buddhist eserler vücuda getirdiği, kalan yazmalardan anlaşılıyor. Bu kavim Türkler içinde zaman ile eriyecekti. "Erken Türk Buddhist sanatı" denen üslubun özelliği, şahıs tasvirlerinin Yunan ve Hint güzellik ülküsünden gittikçe ayrılıp görünüş ve kıyafet bakımından Türklere benzemesi idi. Erken Türk Buddhist üslubunun örnekleri Turfan vahasına da gelmişti (Koço'da T¹, Lambda ve Mu tapınakları, Koço yanında Toyuk'ta 10 numaralı tapınak). Fakat bunların yanlarındaki Türkçe kitabeler, Soğd yazısından alınıp Türkçeye uygulanan ve Uygurlar geliştirdiği için, Uygur yazısı denen harfler ile idi ve muhtemelen Uygur eseri olarak görülebilir. T¹ tapınağındaki resim VIII. yüzyıldan önceki bir "Tavışgan" (Tavşan) yılında yapılmıştı ve erken Türk Buddhist üslubundan biraz ayrılmıştı. Erken Türk Buddhist üslubunda, beyaz zemin üzerine, gök, yeşil, kara renkler ile temayüz eden duvar resimleri yapılıyordu. T¹ tapınağındaki resim, daha sonraki Uygur eserleri gibi, al renklerde idi. Erken Türk Buddhist üslubunda heykeller, o devirde Buddhist bir Türk hükümdarına atfen, Kagan-stüpa denen Beşbalık'ta da bulundu.

Gök Türk devrinde başlayıp Çin işgalinden sonra da kulanılan, Koço yanındaki Astâne mezarlığında ise, gök-yer-atalar ibadetinin Çin'de aldığı şekiller görünüyordu. Koço şehrini idare eden, yerli de olsa Çin kültürüne intisap etmiş yüksek memurların ve eşlerinin gömüldüğü aile mezarlığında, kitabeler Çince idi. Gök Türklerle de hizmet etmiş bir yüksek memurun "otağın solunda duran" payesinde bulunduğu da kaydedilmişti. Tabut örtüleri üzerinde, ruhun, yer altından kurtulup ışıklı ve sıcak dünyaya, gök kubbeye çıkması için öngörülen remizler yer almıştı. Bunlar arasında güneş, ay, yıldızlar ve Çinliler gibi Türklerin de ibadet ettiği Yetiken (Büyükbay) manzumesi bulunuyordu. Kâinatın bütün tezahürlerinin terkinde bulunan, biri sıcak ve parlak, diğeri soğuk ve karanlık iki "nefes"in timsalleri, Çin usulünde, efsanevi kral Fu-hsi ve eşi şeklinde gösteriliyordu. Mitolojik çift, yarı insan yarı ejder şeklinde tasvir edilirdi. Türkçe "yaruk" (parlak) ve "kararığ" (karanlık) denen ve biri erkeklere, diğeri kadınlara teşmil edilen "iki nefes"in birleşmesi sonuçlarından biri olarak, ejder şeklindeki feleğin devranı ile, ölenin ruhunun tekrar doğması temenni ediliyordu. Ruhun, yer altından yükselince, ilk önce bitkilere ve çiçeklere konacağına inanıldığından, ölümlere çiçekli maskeler takılıyor, yapma çiçekler ve çiçekli, ağaçlı kumaşlar mezarlara konuyordu. Bu kumaşların çoğunun Turfan vahasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı kumaşların üzerinde, incili bir daire içinde, hayvan tasvirleri bulunmakta idi. Henüz Türkistan sanatının iyi bilinmediği devirde, bu motif Sasani çevresine bağlanıyordu. Daha sonra, bu motifin Türkistanlı beylerin ongunlarını ve mertebeye işareti olarak takılan inci gerdanlıkları temsil ettiği anlaşıldı. Gök Türk devri Turfan eserlerinde, aile mezarlıklarında, yüksek memurları ve eşlerini bazen mitolojik şahsiyetler şeklinde de gösteren resimlerde ve maiyeti tasvir eden, boyalı tahtadan küçük heykellerde, Gök Türk devri Turfanlıların sima ve kıyafetleri aksettirilmiştir. Gök Türk devrinde, Koço beyi ve

yüksek tabaka, Gök Türk kıyafetini giymekte idiler. Erkeklerin kaftanları diz hizasına iniyor ve sola ilkleniyordu. Ev içi resimlerinde, Gök Türk kaftanından başka, Çin usulünde, uzun merasim entarileri de görülür. Börk-ler, Tabgaçlardan bir boy beyinin icat ettiği şekildedir. Beylerin uzun saçı topuz gibi toplanıyor ve yumuşak bir börk içinde düğümleniyordu. Ev içi resimlerinde kadınlar da Tabgaç hanımları gibi, geniş kollu, Türkçe "teringek" denen yeldirmeler giymişlerdi. Koço'daki I tapınağındaki bir resimde ve Astâne heykelciklerinden bazılarında, kadınların kıyafeti, Kumderya mumyalarının gibi, bir hırka ve etekten ibaretti. Bunun altına giyilen çakşır, at üstünde kadın heykellerinde gözükmektedir. Bir atlı hanım, Kumderya mumyaları gibi başına börk, üstüne hırka ve çakşır giymiş olarak tasvir edilmiştir. Gök Türk hanımları, kuzey çevrelerinde de etek ve hırka giyiyordu (örnek olarak Köl Tigin'in eşinin heykeli). Astâne heykelciklerinde Sui devri Çin kadın kıyafeti de dikkati çeker. Belki Çinli cariyeler veya kaynaklardan bilindiği üzere, Çin kıyafetini kendine yakıştıran yerli hanımlar temsil edilmişti. Astâne erkek heykelciklerinin çoğu, Kumderya mumyaları gibi, çakşır ve hırka, çarık yahut çizme ile gösteriliyordu. At üstünde duran, bazen elde bayrak tutan alplar, Uygur devrinden Turfan yanındaki Toyuk mezarında çıkanlar ile aynı tarzda, tulla ve pullu zırh giymişlerdi. Bir Astâne heykelciği çoğen oynarken tasvir edilmişti.

T. vahasında Uygur devri VIII. yüzyılda başlamıştı ve 850 sıralarında, Koço ile Beşbalık Uygur başşehirleri olunca, sanat eserleri çoğaldı. Koço, Beşbalık ve Yar-hoto'daki sayısız Buddhist âbideler, saraylar, bulunan sikkelere göre, genellikle Uygur devrindedir. Koço'daki Mani tapınağı (Grünwedel, K) da Uygurlar tarafından yaptırılmıştı. Turfan vahasında, VIII. yüzyıldan sonraki devre ait kazılarda çıkanlar, Uygur sanatı çerçevesinde anlatılmış bulunmaktadır (bk. UYGUR SANATI). Burada, ancak, Turfan vahasında ve çevresinde yapılabilen bazı kazı ve araştırma yerlerinin adları verilebilir: Doğudan Turfan'a, Kamil, Aratam, İliköl, Lopçuk Toyuk sıralanır. Turfan'dan güneye doğru Lukçun, Birkip, Çong-hisar, Kikiç-hisar bulunmaktadır. Batıdaki harabeler Yar şehri ile Bulayık ve Sasık-bulak'tır. Koço kuzeyinde, şehrin pek yakınında, Astâne, Sengim-ağzı, Murtuk - Bezeklik, Çıkanköl, Kurutka, önemli merkezlerdir. Beşbalık ancak birkaç arkeolog tarafından ziyaret edilmiş, fakat kazı yapılmamıştır. Bu yerler hakkında mufassal bilgiler şu arkeologların eserlerinde bulunmaktadır: F. H. Andrews, F. Bergman, B. V. Dol'bejev, A. Grünwedel, R. Hatani, S. Hedin, A. Herrmann, I. Klementz, N. Kumagai, A. von Le Coq, S. F. Oldenburg, M. A. Stein, A. Regel, S. Yoşimura. Kısaltılmış bilgi *Türk kültürü el kitabı*, seri II (İstanbul, 1972), E. Esin, "Burkan ve Mani dinleri çevresinde Türk sanatı". Resimler, A. Grünwedel, M. A. Stein ve yeni yapılan kazıları tanıtan şu eserden alınmıştır: *Xinjiang'dın kezhoelingan medenî yâdikârlıklar* (Pekin 1975). (E. Esin)

TURGAL, Hasan Fehmi (Uzunköprü 1883 - 30.5.1939), Türk öğretmen ve kütüphanecisi. İlk ve orta öğrenimini doğduğu yerde yapmıştır. Babası Sofya civarında Etropole kasabasından göçmen olarak gelmiş Hacı Derviş oğullarından bakkal Hacı Mustafa Efendi'dir. Yetişmesinde okuduğu rüşdiyenin başöğretmeni Karlovalı Behçet Efendi'nin büyük rolü olmuştur. 9 temmuz 1894'te öğrenim görmek için İstanbul'a gönderilmiş, Fatih civarında Abdülkaffar Efendi Med-

resesi'nde okumuş, beş yıl sonra icazet almış, medrese tahsilinden sonra Edirne Darü'l-muallimin (öğretmen okulu)'ine girmiş, 4 şubat 1900'de mezun olmuştur. İlk okul öğretmenliğine Şarköy'de 14 aralık 1902'de başlamış, sırasıyla Maydos, Kilidülbahir, Enez, Mürefte ve Semendirek okullarında çalışmış, 13 mart 1909'da Edirne merkez sancağına ilk öğretim müfettişi olmuştur. Arada Yemen'de, San'a'da Arapça ve Farsça öğretmenliği yapmış, Arap isyanı üzerine Mekke'den İzmir'e dönmüştür. Bir süre Edirne'de Darü'l-edeb adlı özel okulun müdürlüğünü ve ilk öğretim müfettişliğinden sonra da Edirne Lisesinde 20 mayıs 1912 - 13 haziran 1913 tarihleri arasında Farsça öğretmenliği yapmış, sonra da Üsküdar'a Arapça ve Farsça öğretmenliğine atanmıştır. Bu arada politika atılmış, Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Klübü başkanlığı yapmış, Mütareke yıllarında tutuklanarak Bekiraga Bölüğüne atılmış, buradan çıkınca Anadolu'ya geçmiş, 8 aralık 1921'de Sinop'ta Muhakemat Müdürü olmuş, zaferden sonra Millî Eğitim Bakanlığı Bursa Müzesi müdürlüğüne ve lise Farsça öğretmenliğine atanmıştır (29 ekim 1922). 8 mart 1926'da Mustafa Necati Bey tarafından Kütüphaneler Şubesi müdürlüğüne getirilmiş, ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

Kütüphaneler müdürlüğü dönemi Anadolu kütüphanelerinin yeniden düzenlendiği ve koleksiyonlarının artırıldığı yıllar olmuştur. Yazma eserleri değerlendirmek için ilk Kütüphaneler Tasnif Komisyonu da onun gayretiyle kurulmuştur. 1928'de harf inkılabı hazırlıklarına ilk memur edilen Dil Encümeni üyesidir. Türk Tarih Kurumu'nun ilk üyeleri arasında yer alan T., Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük komisyonunda da görev almıştır.

Millî Mücadele yıllarında Kastamonu'da çıkan "Açık Söz"de, daha sonra Çankırı ve Bursa gazetelerinde, "Ülkü", "Ün" ve "Konya" gibi dergilerde yazıları yayınlanmıştır. Basılı eserleri: *Anadolu Selçukluları* (Müneccimbaşıya göre) [1935], *Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları* [2. bas. 1939]. (M. Cunbur)

TURGAY, Kazakistan'ın Kustanay ve Aktübinsk bölgelerinde bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 640 km dir. Karturgay ve Jaldama ırmaklarının birleşmesinden meydana gelen T. ırmağı, T. havzasının güney bölümünden geçer. Birçok kola ayrıldıktan sonra birtakım göller meydana getirir, İrgiz ırmağı ile birleşerek Çelkar Tengiz'de kaybolur. Turgay (b. bk.) şehri T. ırmağı kıyısında kurulmuştur.

TURGAY, Kazakistan'ın Kustanay bölgesinde, Turgay ırmağı kıyısında, Akmolinsk - Kartalı demir yolu üzerinde bir şehir. Çevresinde hububat (buğday, darı) yetiştirildiği gibi, hayvancılık da gelişmiştir.

TURGENEV, İvan Sergeevič (Orel 1818 - Bougival, Paris 1883), Rus yazarı. Geniş topraklara sahip bir ailenin oğlu idi. Çocukluğunda annesinin, topraklarında yaşayan kölelere karşı ağır davrandığına tanık oldu. Bu bakımdan kölelik düzenine karşı derin bir nefret duymuştur. Tanınmış Rus eleştirmecisi V. G. Belinskiy (b. bk.) ile kurduğu yakınlık döneminde bu nefret bir kat daha derinleşmiştir.

1827'de T. Moskova'da bir pansiyonda kalmış, 1833'te Moskova Üniversitesine yazılmıştır. 1834'te Petersburg Üniversitesine geçen T., 1837'de Edebiyat Bölümünü bitirmiştir. Üniversite öğrencisi olarak Alman düşünürleri (özellikle Hegel)'ne karşı büyük bir ilgi duymuştur. Sonradan 1838 - 1840 yılları arasında Batı Avrupa'da bulunduğu sıralarda Alman felsefesiyle daha köklü olarak uğraşmıştır.